
TÁJÉKOZÓDÁS

SZABÓ CSILLA

Tallózás a francia politikatudomány pártelméleti irodalmában

A POLITIKAI PÁRT FOGALMA

Korszaktól és körülhatárolt tartalomtól függetlenül a párt, a pártosodás (pártoskodás) alapvetően megosztottságot jelöl, szociológiai, illetve politológiai metszetben az érdekek társadalmi-politikai megosztottságát. Az érdekképviselés és érdekérvényesítés lehetősége viszont a politikai jogok birtoklásával áll szoros összefüggésben. A feudalizmus korában a képviselő a születési privilégium alapján rendekbe szerveződött társadalmi osztályok (klérus, nemesség, polgárság) tagjait illette. A 18–19. század liberális forradalma azonban szétverte a birtoklási monopóliumot. A liberalizmus a természeti jogra hivatkozva minden egyént felruházott polgári jogokkal, ám ennek politikai képviselőjét, azaz a politikai jogok gyakorlását, felelősségét műveltségi és vagyoni-egzisztenciális cenzushoz kötötte. A liberalizmus korának politikai pártjai így módon a fokozatosan bővülő cenzusnak megfelelően képesek egyének köréből választott, laza, választásról választásra átalakuló és újjászerveződő, úgynevezett honorációr csoportjaiban öltöttek testet. A politikai jogok kiterjesztését a társadalom széles rétegeire; a politikai képviselő tömegpárti szervezetét végül a 20. században hódító demokratikus ideológia és intézményrendszer valósította meg.

A politikai pártok történetének, szerepének elemzésekor a politikatudomány alapvetően duális módszerrel dolgozik: az ideológiai és társadalmi megközelítéssel egyfelől, a strukturális és intézményi nézőponttal másfelől. Tanulmányom áttekintést ad arról, hogy a francia politikatudomány mely társadalmi-politikai (történeti) közegben látja a politikai pártok kialakulásának gyökereit, illetve milyen módszereket alkalmaz erre vonatkozó elemzéseiben.

A modern pártelméleti irodalom francia hozadéka alapvetően két ponton befolyásolta a nemzetközi szakirodalmat. Az 1950-es évek elején *Maurice Duverger* a politikai pártok születésének és működésének nagyszabású elméleti megközelítését nyújtó monográfiájával alapította meg a pártelméleti tipológiák *szervezeti-strukturalista iskoláját*. A pártok eredetét sajátos szervezetük kialakulásában fedezte fel. Vagyis – véleménye szerint – a párt sajátos struktúra közössége, amelyet elsősorban szervezetének természete határoz meg, háttérbe szorítva akár a programnak vagy a párttagság társadalmi rétegjellemzőinek kritériumait. E strukturalista iskola gondolatkörét vitte tovább a későbbiekben *Jean Charlot*, továbbí fogalomponosításokkal (pl. a frakció és a párt értelmezése) kiegészítve Duverger elméletét. Duverger iskolájával szemben alakult ki a francia politikatudomány *Georges Lavau* képviselte, úgynevezett *funkcionalista áramlata* (a kommunista pártok vizsgálata kapcsán), ám hatása a tudományos gondolkodásra jóval csekélyebb volt.

A francia pártelméleti irodalom másik mérföldkövét *Daniel-Louis Seiler* munkássága jelöli. (Bár Seiler, mint kanadai származású francia, a tágabb értelemben frankofón kultúra képviselője.) *Törésvonal-elméletével* megújította a francia és a nemzetközi párttipológiai osztályozást, tulajdonképpen a norvég–amerikai szociológus szerzőpáros, Stein Rokkan és Seymour Lipset alapötletének továbbgondolása útján.

Duverger és Seiler munkássága között természetesen születtek a francia politikatudományban egyéb pártelméleti munkák is – itt elsősorban *François Borella*, *Pierre Avril* és *Michel Offerlé* nevét kell megemlítenünk –, amelyek fontos, de inkább kiegészítésként értékelhető gondolati oldalágakkal gazdagítják a két mester alapkutatási koncepcióját.

A POLITIKAI PÁRT FOGALMA A FRANCIA POLITIKATUDOMÁNYBAN

A politikatudomány egyik legfrissebb, Franciaországban kiadott és népszerű kézikönyve (*Dictionnaire de la science politique et des institutions politiques*, ed. G. Hermet, B. Badie, P. Birnbaum, P. Braud, Paris, 1994) a következő kritériumok alapján határozza meg a politikai pártok fogalmát:

- szervezeti formában, folyamatosan működő csoportok, amelyeknek a tagjai közös politikai szándékok, értékek, illetve érdekközösségek alapján egyesülnek;

- a képviseleti demokrácia keretein belül szokásos céljuk a hatalom meghódítása, vagy legalábbis alkotmányosan szabályozott, különösen a választások útján történő bejutás a hatalomba;

- a kormányzati hatalom megszerzése és gyakorlása azonban nem méríti ki a pártok funkcióinak egészét: ezek közé tartozik még a politikai személyek toborzása, a politikai szocializáció és kommunikáció, az érdekek tömörítése és kifejezése, alternatív programok kidolgozása stb.

A fentebbi definíció egyértelműen a 20. századi tömegdemokráciák pártjaira mint az általános és titkos választói képviseletre épülő alkotmá-

nyos polgári intézményrendszer alkotóelemeire vonatkozik. S bár tanulmányom vizsgálati köre nem foglalja magában ezeket a „modern” pártokat, az idézőjel mégsem véletlen. A politikai pártok történetével foglalkozó francia szakirodalom ugyanis kivétel nélkül az alkotmányos intézményrendszer, a pártok jelenkori állapotából indul ki, a jelen nézőpontjából szemléli a polgári politikai pártok kialakulását, korábbi történetük fázisait.

E nézőpont alapvetően kettősen determinálja a politikai pártok jellemzését. Egyfelől pozitív előjellel illeti a pártok létét, működését, másfelől a „párt” elnevezést igyekszik századunk tömegpártjainak kizárólagos használati körébe utalni. Mit jelent mindez?

Az első megállapítás igen komoly szemléleti változást mutat, amely egyértelműen az általános választójog elterjedéséhez, azaz a demokratikus képviselői rendszer kiteljesedésének időszakához köthető. A 18–19. század cenzusos választójogon alapuló liberális államaiban a politikai filozófia ismert tudorai többnyire egészen más véleményt hangoztattak. A pártokat a társadalmi és politikai élet negatív, nemkívánatos elemeiként jellemezték. A változást az elvi kiindulópont mássága magyarázza. Tudniillik az, hogy a liberális képviselői elv nem tűrt meg semmiféle közvetítő szervezetet a választói társadalom és az állam, a hatalom között. A nemzetgyűlés (országgyűlés, törvényhozó gyűlés) képviselői az összes választó, a nemzet egészének képviselőit testesítették meg, elvben tehát nem volt helye semmiféle eszme, érdek szerinti csoportosulásuknak, hiszen ebben az esetben „pártoskodásukkal” már szembefordultak az általános Közjő, a Nemzet szolgálatával, s partikuláris törekvések élére álltak¹. Ez a magyarázata annak, hogy a politikai filozófia jeles gondolkodói Bolingbroke-tól Hume-on át Tocqueville-ig kritikai hangnemben szóltak a politikai pártokról². A liberálisoknak még meg kellett küzdeniük az Istentől eredeztetett hatalomfelfogás partikularitást kizáró dogmájával. Ahhoz, hogy a (liberális) társadalom elfogadja és elismerje a részérdekeket képviselő szervezeteket az államhatalom részének, újabb történelmi változás impulzusára volt szükség, amelyet a modern demokráciák kialakulása tett végül lehetővé.

A modern demokráciák politológusai elfogadják elődeik álláspontját, legalábbis a múltra nézve, s maguk is „megbélyegzik” a liberális kor politikai pártjait, megfosztva őket „párt” mivoltuktól. A „párt” kategóriáját fenntartják a modern demokráciák intézményes pártjai számára, az úgynevezett honorácior pártokat inkább frakciókként, klubokként, politikai irányvonalként, „pártoskodó csoportokként” emlegetik.

Összegezve az eddigieket a következőt állapíthatjuk meg. A liberalizmus és a demokrácia eltérő társadalomképe, elvi és gyakorlati hatalommechanizmusának különbözősége a politikai párt kifejezés etimológiájában gyökeres fordulatot idézett elő. Az eredendően negatív konnotációjú fogalom társadalmi és politikai szempontból egyaránt nélkülözhetetlen, pozitív intézmény rangjára emelkedett. Az utóbbi ötven év francia politikatudománya, tudatában a két eszmerendszer közötti differenciának, ugyanakkor tudatában annak is, hogy történetileg nem eltérésük, hanem kontinuitásuk a lényeges, kidolgozta a maga optimálisnak tűnő

megközelítési logikáját. A liberális kor politikai pártjait a modern pártok előzményeinek, egyfajta „gyermekkori fázisnak” tekinti, látenszen elismerve ezáltal a fejlődés folytonosságát, ugyanakkor, mintegy hangsúlyozva e fejlődésen belül a minőségi változás jelentőségét, más elnevezéssel illeti az egyes korok „pártjait”.

Maurice Duverger

A francia pártszakirodalom klasszikus szerzője, Maurice Duverger (1951), a pártokat eredetük szerint, születési körülményeiket figyelembe véve, két alapkategóriába sorolja, egyrészt parlamenti és választási, másrészt úgynevezett „külső” eredetű pártokról beszél. Ez utóbbihoz tartoznak a kezdetben hatalmon kívül szerveződő társadalmi csoportok, amelyek a politikai demokratizációs folyamattal párhuzamosan terebélyesedtek tömegpárttá, s robbantak be a politikai-hatalmi játszamába. (Ide sorolhatjuk a szakszervezeti mozgalomból kifejlődött angol Munkáspártot vagy a szabadkőművességből kinövő francia radikális pártot³.) A „külső” eredetű pártok a pártalakulás modern, 20. századi típusát testesítik meg.

A politikai pártok másik csoportját a parlamenti és választási eredetű pártok alkotják. Ilyen „régí” típusú szerveződés jellemezte a 18–19. században működő pártok többségét. Kezdetben a politikai doktrína közösége szolgált e parlamenti csoportok alakulásának motorjaként, bár gyakran a földrajzi szomszédság vagy egy társadalmi réteg védelmének szándéka tünt fel elsődleges impulzusként, és a lokális csoport formálódott fokozatosan ideológiai közösséggé.

A parlamenti pártok és a tömegpártok létrejötte, működésének, funkciójának különbsége történelmi közegük politikai és társadalmi infrastruktúrájára épül. A kor, a nem, a műveltségi és a vagyoni cenzus rendszereiben, amelyek uralták a 19. századi Európa politikai hatalmi rendjét, a pártok természetesen öltöttek parlamenti és választási formát. Hiszen amíg az ország lakosságának csupán 6–8 százaléka felelt meg a választójogi feltételeknek, s ráadásul a választásra jogosultak regionális eloszlása sem volt arányos, amíg működött a liberális képviselői politikai elitjének kiválasztása, s nem volt szükség permanens társadalmi támogatásra, addig egyszerűen nem merült fel országos hálózatú, a helyi pártszervezeteket is folyamatosan működtető pártstruktúrák igénye.

Duverger pártmonográfiájának zárófejezetében a következő konklúzióra jut: „A pártok, történetileg, akkor születtek, amikor a néptömegek valóban elkezdtek belépni a politikai életbe: olyan szükségzerű keretben szerveződtek, amelyben lehetővé vált számukra saját elitjük kifermálása, kifermálódása”. A pártok tehát, bár eredetük – és csak eredetük – szerint esetenként visszanyúlhatnak a liberalizmus korába, alapvetően a társadalom minden felnőtt korú rétegét politikai képviseletre jogosító demokrácia intézményei.

Jean Charlot

Jean Charlot (1971) párttipológiája teljes egészében a Duverger által lefektetett alapelvekből építkezik. Charlot is „modern” értelmében használja a párt kifejezést: „az első modern pártok a 19. század második felében, a választójog kiterjedésével jelentek meg”. Majd felteszi a kérdést: „Mi is a politikai párt?” Erről már tanulmányának fejezetcímei is sokat elárulnak: „új jelenség”, minthogy korábban ilyen politikai intézmény nem létezett, s maga a párt szó más jelentést hordozott; „komplex jelenség”, amely a kutató nézőpontjának megfelelően többféle megközelítési módszerrel is vizsgálható⁴; „részjelenség”, minthogy a pártok adott politikai, társadalmi közeg egészébe ágyazódnak; „vitatott jelenség”, amely vita alapvetően két forrásból táplálkozik: a pártok liberális és nacionalista kritikájából⁵. Ennek ellenére Charlot sem tagadja, hogy a pártok gyökerei a múlt században találhatóak. Igaz, a fogalom akkor még pusztán egy társadalmi osztálynak vagy rétegnek a többitől többé vagy kevésbé eltérő elveit, eszméit kikristályosító irányvonalak, vélemények képviselőjét jelentette⁶.

A pártok születését Charlot, az egyes államok esetében konkrét dátumokhoz köti. Ezek szerint Angliában az 1832. évi választójogi reform teremtette meg a helyi választókat összeíró szervezetek mint országos pártsejtek működésének feltételeit⁷; Franciaországban, illetve a kontinens liberális államaiban 1848-tól figyelhető meg a parlamenti klikkek és politikai klubok tömegszervezeti egyesülésének jelensége; az Egyesült Államokban 1830-tól beszélhetünk a pártok helyi bázisainak kiépítéséről. Emellett a pártalakulás, a pártműködés alapvető motivációjaként kiemeli a politikai harcok és társadalmi konfrontációk bizonyosfajta szimbiózisát mint ugyanarra a valóságra adott kétfajta reakció szoros összefonódását: a politikum, a társadalom, a gazdaság lényegi identitása a kettő között kifejlődő input-output interakciókban nyilvánul meg.

Charlot a „frakció” és a „párt” fogalmának értelmezési elkülönítésével tisztázza a történelem színpadán fellépő politikai csoportok és pártok jellegét. Pontosabban így választja el egymástól a régebbi korok politikai csoportjait és a jelenkor pártjait. Köztudott, hogy frakcióharcok megnyilvánultak általában minden örökletes vagy kooptált politikai gyülekezetben, az ókori Róma szenátusában éppúgy, mint a középkori lengyel diétában. A frakciók léte azonban még nem jelent egyben pártformációt is. A kettő között ugyanis fellelhetők azok a különbségek, amelyek a szervezetlen csoportot elválasztják a szervezettől. Bár az kétségtelen – teszi hozzá Charlot –, hogy a „párt” a „frakcióból” született, többé-kevésbé gyors fejlődés útján. Duverger-hez hasonlóan tehát Charlot is a pártok alapvetően két kategóriáját különbözteti meg, amelyek nem lényegüket tekintve, csupán elnevezésükben mások. Beszélhetünk egyrészt frakcióról, avagy az „individuális reprezentáció” (személyi képviselő) pártjáról, mint egy politikai téren korlátozott társadalom jellemzőjéről. Tagjainak aktivitása gyakorlatilag a választásokra korlátozódik. Fő funkciója a képviselők kiválasztása, akik, miután megválasztották őket, szabad kezet kapnak, és csupán saját lelkiismeretükkel szemben terheli

őket politikai felelősség. Beszélhetünk másrészt a „társadalmi reprezentáció” pártjáról (tömegpárt), amelynek állandó, tagdíjat fizető tagsága van, és mint széles társadalmi rétegeket integráló formáció, a szervezeti képviseleten keresztül egyre növekvő hatalmi igényt tanúsít a társadalom; az emberek hétköznapi életének, normáinak minden aspektusa tekintetében.

A fentebbiekből világosan látható, hogy a politikai pártok eredetét illetően Charlot teljesen azonos nézeteket képvisel Duverger-vel. Szinte szó szerint megismétli a pártok születésének Duverger által megfogalmazott lépcsőfokait: 1. parlamenti csoport alakítása; 2. választási bizottságok megjelenése; 3. állandó kapcsolatteremtés a parlamenti csoportok és választási bizottságok között. Ez utóbbi lépés tartalmazza egyben az „igazi”, a „valódi” párt egyik elengedhetetlen kritériumát is, mégpedig azt, hogy a korábbi személyi kapcsolatok áttevődnek intézményes területre. Charlot a parlamenti pártok eredetét illetően is osztja Duverger véleményét. A parlamenti csoportok alakulásához szerinte is elsősorban a politikai doktrínák közössége szolgáltatott okot. Emellett természetesen gyakori, hogy a földrajzi közelség vagy valamilyen társadalmi érdekvédelem okán alakulnak pártok, amelyekben csak később fejlődik ki az ideológiai közösség.

Charlot is, Duverger is annak a strukturalista iskolának a képviselője (Duverger – mint alapító mester, Charlot – mint tanítvány), amely a pártok tipológiájának lényegét eredetük szervezeti felépítésében ragadja meg.

Georges Lavau

Georges Lavau (1953) párttipológiája a funkcionalizmus alapján értelmezi a pártok politikai szerepét. Funkciójukat, baloldali, „marxizáló” beállítottságának megfelelően, a közösségek politikumra és társadalomra gyakorolt stabilizációs befolyásának és legitimációs szerepének pártokra vetítésével határozza meg.

Lavau a politikai pártok három fő funkcióját jelöli meg: a stabilizációt, a legitimációt, valamint a rendszervitát, ez utóbbi az esetleges társadalmi elégedetlenségek kifejezésével erősíti az első kettőt. Mindez szerinte levezethető a politikai rendszer általánosságban vett funkciójából, illetve kettős struktúrájából. A politikai rendszer elkerüli egyfelől a destruktív káoszt, illetve kanalizálja a társadalmi-politikai konfliktusokban rejlő (a pártok által eszmékbe, projektekbe, illetve kormányprogramokba konvertált) energiák profitját. A politikai rendszer működési mechanizmusa másfelől hierarchikusan tagozódik: a kormánysszervek ellenőrzésének és koordinációjának funkciója alárendelődik a legitimáció-stabilizáció funkciójának. Valójában a politikai pártok a híd szerepét töltik be e két rendszer között. Hogyan szintetizálható mindebben a pártok korábban említett hármas funkciója? Egyfelől azáltal, hogy a politikai pártok biztosítják az emberek és eszmék állandó cseréjét, váltógazdaságát, s ellenőrzik a hatalmi gyakorlatot, másfelől stabilizálják a politikai-társadalmi rendszert.

dalmi rendszert, amely ily módon elnyeri a legitimitást a polgárok szemében. Más szóval, biztosítják a hatalmi koherenciát, koordinálva az általuk ellenőrzött kormányserveket-intézményeket, jelentékeny stabilitást nyújtva egyúttal számukra. S bár némelyik párt a társadalmi elégedetlenség kanalizálására szolgál, azáltal, hogy eltereli az ebben lapangó forradalmi feszültséget, mintegy biztonsági szelepként ugyancsak megerősíti a rendszer legitimitását.

Lavau funkcióelméleti tipológiáját összegezve megállapíthatjuk, hogy a politikai pártoknak tulajdonított funkciók tulajdonképpen a politikum pontosan meghatározható területét jelölik ki: a képviselői intézményét. A politikai pártok biztosítják a polgárok képviselőit, megadva egyben a képviselői funkció betöltéséhez nélkülözhetetlen legitimitást. Közvetítenek a civil társadalom és a politikai társadalom között, s egyidejűleg a konfliktus ágensei és az integráció eszközei.

Lavau funkcionalista megközelítése az egyes pártok, párttípusok sajátos eredetét értelmezve végeredményben arra a sajátos társadalmi funkcióra kérdez rá, amelyet a politikai pártok magukra vállalnak. A pártelméleti irodalom e funkcionalista irányzata nem tudott hozzákapcsolódni a Duverger nevével fémjelzett strukturalista áramlathoz. Szűkebb elemzési keresztmetszete, valamint egyoldalú ideológiai-gyakorlati megközelítése (a kommunista pártok „tribunitárius” funkciójának illusztrálása) miatt sokkal kevésbé számottevő hatással volt a francia politikatudomány fejlődésére.

François Borella

François Borella a duverger-i strukturalista iskola nyomdokain haladva készítette el pártelméleti elemzését. Am elemzési módszere, amely kidomborítja a történeti fejlődés szempontjának fontosságát, azokhoz a történészszerzőkhöz közelíti inkább, akik a történettudomány felől közelítik meg a politikai pártok eredetének és szerepének kérdését – itt elsősorban René Rémond (1988) munkássága emelhető ki, aki a történettudományból kiindulva igyekezett a két diszciplína, történelem és politikatudomány egyesítésére.

Borella (1979) megközelítésében a politikai pártok annak a kornak a gyermekei, amelyben a politikai liberalizmus és a képviselői demokrácia intézményei és alaptörvényei egymáshoz illeszkedtek, egymáshoz igazodtak. A folyamat első lépése egy politikai tendencia, irányvonal megnevezése volt. Ezáltal létrejött egy különös társadalmi csoport, a leendő párt szervezetek hivatásos politikusainak csoportja, amely egyelőre mellőzte ugyan az alkotmányos, intézményes jogot, de már szükségszerű közvetítőként funkcionált a választók és a megválasztott politikai-hatalmi kormányzóelít között.

Borella igyekszik minél pontosabban megragadni és analizálni a választást, amelyben a „párt” kifejezés új valóságot kapott. A pártok megjelenése eszerint két politikai intézmény, a képviselői és az általános választójog következményeként írható le.

A feudalizmus korában a képviselet történetileg kettős funkciót töltött be: egyrészt biztosította a hatalom birtokosainak érdek- és akaratképviseletét a szuverén előtt (elsősorban geográfiai kötődések alapján szerveződve), másrészt korlátozta a szuverén hatalmát, amennyiben a képviselők ezt szükségesnek ítélték. A képviselet ebben a történelmi periódusban a képviselők (képviselet) és a hatalom egyfajta átfedését, összefonódását implikálta, és ebből adódóan a politikai rendszer eleve nem lehetett demokratikus. A hatalom birtokosait nem a képviselet legitímálta, hanem születésük determinálta posztjukra. A választás csak a szűk felső társadalmi rétegen belül érvényesült, a társadalom túlnyomó része ki volt rekesztve még a képviselet lehetőségéből is. Ebben a korszakban a pártok igen jellegzetes formában tűntek fel. A képviselők között alakultak mint többé-kevésbé tartós, szervezett, gyakran titkos csoportosulások, érdekvédelem, egy akció keresztülvitele vagy például előnyszerzés céljából. Ezek a pártok (klikkek, kamarillák) társadalmi-politikai *funkciójukban* gyakorlatilag nagyon közel álltak a mai érdekvédelmi csoportokhoz, „pressure group”-okhoz. Abban a „pillanatban” azonban, amikor megváltozott a képviselet funkciója a társadalmi-politikai porondon, a „párt” kifejezés is értelmet váltott. A változást nagymértékben a választójog fokozatos kiterjesztése, majd általánossá válása okozta. Mi lett a képviselet új tartalma akkor, amikor egyre bővült a választásokban részt vevők száma? Borella két feleletként két modell értékű utat nevez meg. Az egyiknek Nagy-Britannia adott otthont, ahol a megválasztottak testületei, a parlament és a kormány a korona nevében gyakorolják a hatalmat. A másik klasszikus példának Franciaországban lehettünk először tanúi, ahol a képviselők a Nemzet nevében és felhatalmazásával kormányoznak.

A politikai pártok vonatkozásában több újdonságot is megfigyelhetünk. A pártok már nem pusztán a megválasztottak egy-egy csoportját jelentették, hanem kiemelkedően fontos közvetítők voltak a „felső nép”, azaz a választói társadalom⁸ és a hatalmi ágak törvényhozói-kormányzói testülete (intézménye) között. A politikai pártok ebben a tekintetben teljes azonosságot és egyetértést mutattak. Egy másik szempontból viszont, immár konkrétabb társadalmi-politikai törekvéseiket illetően, két kategóriát állíthatunk fel. Beszélhetünk egyrészt a rendi pártokról, amelyek a hatalmon lévő, domináns társadalmi osztály(ok) érdekeit fejezték ki. Céljuk a befolyásos társadalmi rétegek (arisztokrácia, nagypolgárság, klérus) szavazatainak kanalizálásával védőgát kiépítése, amely szilárdan biztosítja hatalmuk további gyakorlását. Ugyanakkor megjelentek azok a pártok, amelyek a társadalom átalakítására, a társadalmi struktúra megváltoztatására, a vezetőség megújítására, hatalmi struktúraváltásra törtek. Ezek a pártok már kvalitási korlátok nélkül kívánták megnyerni a maguk számára az embereket, hogy azok a társadalmi-politikai szervezetek, amelyeket alkotnak, képesek legyenek megkérdőjelezni a társadalomban és a gazdaságban uralkodó tradicionális struktúrákat, és összegyűjtsék a „nép” szavazatait. Így a tömegpártok a „nép” nevelése és akaratának feltárása jelszavával bontottak zászlót.

Borella csoportosítása csak elnevezéseiben, esetenként a mögöttes tartalom bővebb kifejtésében hordoz új információkat a korábban eml-

tett szerzőkhöz képest. A pártok lényegi vonatkozásában viszont jelentős hangsúlyeltolódást fedezhetünk fel. Borella erőteljesebben kidomborítja a politikai pártok történeti fejlődését, elemzése során egyáltalán nem állítja szembe a modern tömegpártokat a parlamenti pártokkal. Megközelítésének kulcsponjtja és fő kérdése az, hogy a folyamatosan változó történeti valóság, környezet hogyan alakítja át, illetve intézményesíti egy társadalmi-politikai formációt, a párt lényegét és szerepkörét. A képviselő és a hatalom birtokosainak kiválaszt(ó)dási mechanizmusával, megváltozásával állítja párhuzamba, illetve ok-okozati összefüggésbe a pártok szerepének, értelmezésének átalakulását. Emellett röviden kitér a parlamenti pártok és a tömegpártok közötti feszültségekre is. Elsősorban a hatalomban betöltött szerepüket tartja szem előtt. Hiszen amíg a parlamenti pártok maguk gyakoroltak bizonyosfajta hatalmat, addig a tömegpártok megfogalmazzák ugyan igényeket, követeléseket, támogatják vagy kritizálják a hatalom birtokosait, de maguk nem azonosak a hatalommal⁹. Sőt, a pártok szóhasználatában meg is jelent egy markáns megkülönböztetés, szereposztás, amely szerint a hatalom globalizál és dönt, a párt pedig megkülönböztet és befolyásol.

Pierre Avril

Pierre Avril (1986) egészen másfajta szemszögből tárja elénk a pártok problematikáját. Újítása ugyancsak a duverger-i áramlat megállapításain alapul, ám kísérletet tesz az institucionalista megközelítés megújítására.

Avril elméleti kiindulópontja a rész-egész viszonyának lehetséges felvázolása és alkalmazása a szociopolitikum terén. Észert a pártok kérdését megközelíthetjük egyrészt „holista” eljárás alapján, amely csupán egy párt önmagában – mint saját egzisztenciával bíró szociológiai realitás – létezését feltételezi és vizsgálja. Másrészt alkalmazhatunk ennél individualistább módszert is. Ez a pártot a politikum mint az „egész” egyik komponenseként szemléli: mint a rendszer szerves alkotóeleme, a párt először is a többiektől elkülönülő individuumok egyesülése; akik mindazonáltal osztoznak a többiekkel az „egészhez” tartozó és azt meghatározó bizonyos közös kvalitásokban. Amennyiben mindkét megközelítést legitimnek tekintjük, a párt minősítésének érvényessége annak ismeretétől függ, hogy a „párt önmagában” milyen feltételek mellett és milyen mértékben különíthető el az „egészről”. Az elméletileg lehetséges válaszok így két szélső pont által meghatározott skálán fognak elhelyezkedni. E két szélső pont pedig nem más, mint maguk az eddigiekben vázolt vitakérdések: egyik oldalon a „párt” kifejezés általános érvényű, tehát használható bármely társadalom és bármely kor vonatkozásában, avagy a kifejezés lokalizált és történetileg determinált. Az, hogy a kutató a skála mely pontjára, szakaszára helyezi nézőpontját, vizsgálatának céljától, módszerétől, kitekintésének mélységétől és szélességétől függ¹⁰. Önmagában természetesen egyik „pont” sem lehet kielégítő, a teljes kép megközelítésére a két véglet egymásra vetítése lehet a legalkalmasabb.

Avril, miután végigtekinti a múltbeli és kortárs társadalomtudósok pártdefinícióit, kiválaszt egy szempontot, amely szerinte leginkább felelős a kifejezés körül dúló (érték)zavarért. Az, hogy a párt eszméje a megosztás szinonimájaként jelent meg (emiat sokan még ma is megkérdőjelezzik szükségességét), annak számlájára írható, hogy a „végzetes” frakció kifejezés árnyékában, formája alatt fogant. Mindazonáltal a párt sajátos paradoxont testesít meg: a pártok fedik a társadalom belső politikai megosztottságát, ugyanakkor létükkel segítik a politikai rendszer stabilitását, mégpedig a nemzeti integráció (az egyének integrációjának) szemszögéből. Ezt a sajátos kettősséget már a 18. században megfogalmazta Gibbon: „a párt szelleme, bármily abszurd és ártalmas, egyszerre hat az emberek egyesítése és megosztása irányába” (vö. Gibbon: *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain*). Korunk norvég–amerikai szociológus szerzőpárosa, Rokkan és Lipset (1967) pedig konfliktus és integráció dialektikájaként írja le tömören ugyanezt a jelenséget.

Avril elméleti síkon értelmezi frakció és párt történelmi viszonyát¹¹. Eszerint a párt a frakcióból jött létre, méghozzá nyomon követhető metamorfózis útján. A párt eszméje sajátos, teória és gyakorlat közötti oda-vissza kapcsolat dialektikájaként kristályosodott. A gyakorlatban életbe lépő intézményes újítások (pl. a választójog kibővítése) felszabadítottak és egyben kanalizáltak bizonyos politikai erőket, amelyek spontán módon felvették a frakciók klasszikus formáját, de beilleszkedésük egy újfajta hatalmi rendbe maga után vonta – megfordítva a szereplők tradicionális magatartását – a frakció-párt tartalmi és fogalmi metamorfózisát. A frakció a megosztás, a részérdek, a rendezetlenség szinonimája; zavarja a kormányzást, fenyegeti a közösséget és szemben áll az Állammal: rendellenes működést reprezentál. Abban a helyzetben, amikor végbemegy a frakció-párt metamorfózisa, a párt a politikai rendszer szükséges elemévé válik és szorosan kapcsolódik a működéséhez – eleinte parlamenti kormányzás keretében, amelyben eszközszerepet tölt be. Később, a demokratizáció folyamatában a választók számára elengedhetetlen struktúráként jelenik meg, meghatározza képviselőjelöltjeiket, kifejezi kollektív igényeiket. S végül, a demokrácia („népuralom”) keretében biztosítja a végrehajtó hatalom többségi támogatását. A párt így immár funkcionális karakterénél fogva definiálható. A pártok egyben eszközszerepet is játszanak a kollektív érdekek megvalósításában, míg a frakciók – és ezen Avril megint csak a történelmi értelemben vett frakciókat érti – épp ellenkezőleg, szembeszegülnek ugyanezekkel az érdekekkel, mivel a frakciókat kizárólag a hatalomért folytatott harc inspirálja.

Hiba lenne azonban azt gondolnunk, hogy a demokrácia új korszaka totálisan szakított a múlttal, és hogy radikálisan átváltoztatta az emberi természetet. Óvakodnunk kell – figyelmeztet Avril – a hatékonyság, az erkölcsösség illúziójától, hiszen a hatalomért folyó harc mindig létezik és ebben rejlik a frakció és párt közötti folytonosság. Ahogyan Philippe Bénéton megfogalmazta: „csak az ösztönzés, a motiváció struktúrája az, ami változik, amelynek mélyén a döntések megszületnek” (vö. Philippe Bénéton: *Le Fléau du bien*). Az ösztönzés struktúráját pedig immár nem

a monarchikus vagy arisztokratikus szerkezet, hanem a nemzeti szuverenitás demokratikus intézményei jelentik.

Avril számára továbbá a pártok a mobilizáció eszközei: szükségesek a „politikacsinálók” ambícióinak megvalósításához, akár cinikus, akár idealisztikus, akár egoista, akár önzetlen a motivációjuk. Intézményes környezetben működnek, amely jelentősen finomítja a nemzetben mint „egészen” vívott harcukat. A pártok kénytelenek hozzáigazodni ahhoz a politikai szituációhoz, amely a társadalmi élet minden aspektusából nézve globális és integráló¹². Ez a pártokat arra kényszeríti, hogy nyilvánvalóan vegyék számításba az adott társadalom-politikum egészének érdekeit, és ezáltal vállalják is ezt az egységet.

A politikatudomány konzekvensen a „párt” és a „frakció” szétválasztására alapít, ám gyakorlati folytonosságuk mégis ott lapul az elméleti elkülönítés mögött. A modern politikai csoportosulásokban a frakcióelemek néha megfejthetetlenül összekeverednek a pártelemekkel, mivel a politikai evolúció mintha némileg a biológiai evolúcióval operálna: megőrzi a szerkezetet, de más funkciót jelöl ki számukra vagy új struktúrákat épít rájuk.

Michel Offerlé

Michel Offerlé (1987) az eddigiektől eltérő módját választotta a politikai pártok értelmezésének. Elmélete a metodológiai individualizmusnak ahhoz a szociológiai irányzatához kapcsolódik, amely a társadalmi cselekvők között lejátszódó interakciókból kiindulva vizsgálja az interakcionalizmus és a politikai piac jellemzőit¹³. Ily módon egyaránt elválasztható a funkcionista és a strukturalista megközelítési módoktól, mint amelyek a politizálás bázisait az individuális cselekvők körén kívül ható mechanizmusokhoz kötik (vö. Haskó 1992:186).

Offerlé, miután végighalad századunk legfőbb pártértelmezésein, arra a konklúzióra jut, hogy a helyes megközelítéshez célszerű először teljesen lerombolnunk a politikai pártok céljáról eddig kialakult képet. Ezt azzal indokolja, hogy a különböző célok, nézőpontok, tudományos és politikai csatározások oly mértékben megosztják a pártot meghatározni kívánókat, hogy valójában nincs is igazi definíciója a politikai pártnak. Minden egyes kutató maga alkotja meg a saját szempontjai által körülhatárolt definíciót. Offerlé tehát megpróbál tiszta lapot teremteni a párt értelmezéséhez, és elsőként arra keresi a választ, milyen célból jöhettek létre a pártok. S csak ezután tér rá a pártok eredetének, funkcióinak vizsgálatára.

Offerlé munkájából az első kérdéskört érdemes kiemelnünk, hiszen ebben ismerhető fel az eddigiektől eltérő megközelítési és meghatározási módszer.

Offerlé kiindulópontja és egyben mondanivalójának logikai alapja a következő: „a pártok történetileg determinált alakzatok, politikai *vállalkozások*”. Mint kollektív vállalkozás, a párt harcok és erők terepeként értelmezhető. Így tanulmányozni valamely pártot annyit tesz, mint tanul-

mányozni egy meghatározott társadalmi-politikai játéktéren zajló nyílt interakciókat, illetve megmutatni az egyes tagokat, elemeket összekötő látens kapcsolatokat. A pártot nem egységes dologként kell értelmeznünk, hanem különböző erők tereként. Mégpedig az egyes hatótényezők között tárgyiasult konkurencia tereként, amely tényezők harcolnak egymással a párt végső, legitim definíciójáért, a kollektív entitás nevében történő fellépés jogáért. S ez a verseny segíti elő számukra létük fenntartását vagy inkább magát a létükbe vetett hitet. Offerlé megállapításait tömören úgy fogalmazhatnánk meg, hogy egy párt tagságát, ideológiáját, programját, szimbólumait, cselekvési módjait és technológiáit alkotó – és nem feltétlenül teljesen ekvivalens – ható- vagy érdektényezők fontossági hierarchiájából alakul ki végső soron az a formáció, amit pártnak vagy a párt imázsának nevezünk. (Ugyanarról a jelenségről van egyébként szó, mint amelyet Max Weber „érdekvállalkozásként” aposztrofált.) Amikor tehát egy pártot vizsgálunk – mondja Offerlé –, tulajdonképpen a politikai vállalkozások, illetve a társadalmi összetartó kapcsolatok történeti típusainak elemzését kell elvégeznünk, amelyeknek főszereplői egyfajta profit megszerzésében érdekeltek. Offerlé azonban felhívja figyelmünket két dologra. Egyrészt nem minden politikai vállalkozás ölti politikai párt formáját, másrészt a politikai pártok nemcsak vállalkozások, mivel az a profit, amelyet a fentebb vázolt „versengő együttműködésből” nyernek, nem pusztán politikai nyereség. (Mindemellett elmondható, hogy a párttagok többsége politikailag mindenképpen orientált és érdekelt.) Maga a párt a politikai piac intézményes része, amely „árúként” kínálkozik a társadalomban (a választók körében) létező valós megosztottság tükröződésének „keresletéhez”.

Offerlé szerint a pártok születése a politikai vállalkozások konszolidációjának időszakára esett. Vagyis abba a korba, amikor már nem az örökletes, privilegizált politikai elit egyenlően nemesek és gazdaságilag függetlenek pártjai váltogatták egymást (ez volt az individuális reprezentáció korszaka). A pártok születése az általános szavazati jog elterjedésével párhuzamos folyamat volt. Offerlé szerint tehát a pártok kizárólag a demokratikus rend hozzátartozói. Sőt, ehhez még hozzáfűzi, hogy számára a politikai pártok maguk jelentik a demokráciát.

Daniel-Louis Seiler

Daniel-Louis Seiler (1993) képviseli a frankofón politikatudomány területén a legmodernebb pártelméleti irányvonalat. Munkássága tulajdonképpen a pártirodalom eredményeinek szintetizálásával és továbbgondolásával újította meg e szakterületet, mégpedig az úgynevezett „törésvonal-elmélet” kidolgozásával.

Seiler a politikai fejlődésben történetileg bekövetkezett három „forradalom” meghatározó hatásából vezeti le a politikai pártok struktúrájának, funkciójának és rendszerének kifejlődését. Ezek a nemzeti forradalom, az ipari forradalom, valamint a nemzetközi forradalom, amelyek összességükben négy törésvonalat eredményeztek. A nemzeti forrada-

lom a funkcionális tengely mentén alakította ki az állam/egyház törésvonalat (a társadalmi élet egyházi/laikus kontrollja), a területi-kulturális tengely mentén pedig a centrum/periféria (etnikai, nyelvi, vallási kulturális különbségek a központosító-nemzeti és a regionalista-autonomista törekvések között) törésvonalat. Az ipari forradalom ugyancsak e két tengely elválasztása révén vezetett a birtokosok/munkásság (termelőeszközök birtokosai szemben a munkássággal, ami ma megfelel a jobb/bal szétválasztásnak), valamint az elsődleges/másodlagos szektor (városi, kereskedelmi, ipari érdekek kontra paraszti-agrár érdekek) törésvonalához. Végül, a nemzetközi forradalom ugyancsak a birtokosok/munkásság törésvonalat hozta létre. E négy törésvonal alapján felállíthatók a pártcsaládok – ahol minden egyes család megfelel egy politikai párttípusnak, kifejezve maguknak az egyes törésvonalaknak a sajátosságait is.

Seiler megközelítésének kiindulópontja a politikai és institucionális, vagyis a politológiai és jogi szempont elkülönítésének reneszánszában fedezhető fel. A négy törésvonal megfeleltethető a pártcsaládok négy fajtájának: társadalmi osztályok pártjai, klerikális–antiklerikális pártok, közösségi pártok, vidék–város pártjai. Ezek mindegyike további alcsoportokra bontható, kialakítva ily módon a pártok nyolc típusát: munkáspártok, liberális pártok, kereszténydemokrata pártok, kommunista pártok, néppártok, centralista pártok, agrárpártok és antiklerikális pártok. A törésvonalak már önmagukban is túllépnék az egydimenziós tipológián, s duális klasszifikációra építenek. Ám e törésvonalak többfélesége túlmutat a kétpólusú osztályozáson is, és elvezet a duális tengelyek keresztezéséhez, azaz egy multidimenziós leíráshoz. A politikai rendszerek többpártiságát tehát épp a törésvonalak sokfélesége, esetenként sajátos keresztezése okozza, amely magában hordozza egyben a történeti fejlődés, a társadalmi állapot és érdekek legfőbb entitásait is.

*

A fentebb vázolt kutatási eredményekből szembetűnik: a francia politikatudomány változatos tárházát nyújtja a politikai pártok létéhez, születéséhez rendelt megközelítési módszereknek. A nagyító alá vett francia szerzők, bár gyakran évtizedben mérhető időeltolódással alkottak, mégis kortársak, gondolkodásmódjuk szembeötlően egymásra épül. Forrásanyaguk, a műveikben megidézett korábbi vagy kortárs európai és amerikai írók is szinte azonosak¹⁴. A politikai pártok eredetére vonatkozó nézeteiknek van közös metszetük, s a közöttük lévő esetleges differencia nem ellenvéleményből, hanem egyrészt többletből, a szempont, a módszer bővítéséből, másrészt hangsúlyeltolódásokból ered. Így van, aki a politikai változás, fejlődés meghatározó erejében hisz, van, aki a strukturális, s van, aki a funkcionális vizsgálatot tartja célszerűbbnek. Egyes szerzők a társadalmi-politikai történeti környezet radikális megváltozásából indulnak ki, mások a pártszerveződés rendszeréből, vagy éppen a politikai vállalkozás pártszerű formájának kérdéséből vezetik le gondolataikat.

Jelen áttekintés arra vállalkozott, hogy bemutassa századunk francia politikatudományának a politikai pártok születésére, kialakulására vo-

natkozó nézeteit. Természetesen minden említett szerzőről elmondható, hogy ezen túlmenően részletesebb, összetettebb vizsgálatokkal járják körül az általuk jellemzett korszak, esetleg állam(ok) pártszerkezeteit, pártrendszereit. (Gondoljunk például olyan egy- vagy többdimenziójú vizsgálatokra, mint a társadalmi, ideológiai, politikai, regionális stb. választóvonalak.) Elméleti kiindulópontjuk azonban meghatározza egész gondolatmenetük, logikai érvelésük alapját.

E munkák mindegyikének középpontjában általában a politikai pártok értelmezése áll. Elméleti megközelítési lehetőséget adnak, kellő számú gyakorlati-történeti példával alátámasztva és kiegészítve szempontjaikat. Megállapításaik gyakran táplálkoznak egymás eredményeiből, gyakran azonosak, esetleg egymásra épülők. Ám mindegyikben felfedezhetünk kisebb-nagyobb súlyponteltolódásokat, amelyek már önállóvá, eredetivé varázsolják analíziseiket. Itt és most nem tekintem feladatommá a különböző módszerek értékelését, célravezetőségét. Hiszen az egyes értelmezések, megközelítési módok csak viszonylagosan állíthatók értéksorrendbe. A bemutatás viszont segíthet eligazodni a pártértelmezések sokféleségében, különféle lehetőségeiben, s elősegítheti egy, már konkrét történeti kutatás komplex és célszerű elméleti megközelítésének kiválasztását.

JEGYZETEK

- ¹ Ennek igen erős hagyományai találhatók meg a francia történelemben. Elméletét Rousseau dolgozta ki a formális többségi elv és a közvetett képviselői demokrácia elutasításával, és gyakorlati kísérlete végül a francia forradalom jakobinus diktatúrájában öltött testet (vö. Ludassy 1981).
- ² E szerzők számára a párt inkább „patológia”, mint „politikai jó”, mivel megosztja a társadalom természetes egységét. Kivételként kell megemlítenünk Bluntschli *A politikai pártok* című, 1869-ben született munkáját, amely elismeri a tisztán politikai (nem pedig rendi, vallási vagy nemzetiségi) alapon szerveződő pártokat.
- ³ Duverger szerint a szabadkőművesség és a politikai pártok kapcsolatának egyik legkézzelfoghatóbb példáját Belgium adja, ahol a Belga Szabadkőműves Társaság Nagymestere, Defacqz, 1841-ben megalapította „Alliance” elnevezésű politikai szervezetét, amelynek lokális sejtjei behálózták az egész országot.
- ⁴ Így beszélhetünk például – egymást kiegészítő – strukturális megközelítésről (M. Ostrogorski, R. Michels, M. Duverger), ideológiai megközelítésről, jobb- és baloldali szétválasztásáról, funkcionális megközelítésről (F. Sorauf), rendszertani megközelítésről (M. Duverger).
- ⁵ A pártok liberális kritikája az egyén, az individuális polgár jogainak és polgári szükségleteinek védelméből fakad. A nacionalista kritika a nemzeti közösség egységét óvja a pártok természetéből eredő megosztásával, agresszív hajlamával szemben.
- ⁶ Charlot nem részletezi, nem választja el egymástól a pártokat végső soron létrehozó motivációkat; hogy ti. ezek elsősorban társadalmi vagy politikai indíttatásúak voltak-e, s hogy valamely osztály vagy társadalmi réteg elveit, álláspontját, érdekeit fejezték-e ki.
- ⁷ Az 1832. évi *Bill of Rights* a választói jog kiszélesítésével kivette a parlamentári képviselőlet monopóliumát az arisztokrácia kezéből. A *Reform Act* pedig direkt lehetőséget teremtett országos hálózatú, folyamatosan működő pártszervezetek alakulásához. Így már ebben az évben megszerezték létrejöttük mind a Konzervatív Párt, mind a Liberális Párt helyi szervezetei. *Conservative Operatives' Societies* és *Liberal Registration Societies* elnevezéssel.

- ⁸ Itt természetesen utalnunk kell a hatalom legitimációjában bekövetkezett óriási váltásra is: míg a középkori hatalomfilozófia isteni eredetből indult ki, addig a modern hatalomfelfogás általában a társadalom, a nemzet testületébe ereszti gyökerét.
- ⁹ Gondoljunk itt elsősorban arra, hogy a tömegpártokban a képviselők a pártszervezetnek csak egy részét alkotják. Sem személyileg, sem testületileg nincsenek döntési pozícióban, hiszen az egész párt hatalmi képviselést látják el. Más kérdés, hogy a gyakorlatban, esetenként a képviselői frakció befolyása a párton belül annyira erős vagy népszerű, hogy a képviselői csoport akarata egybeesik a párt végső döntésével.
- ¹⁰ A politikai pártok kategóriája vonatkozásában mindhárom eddig bemutatott kutató a holista ponthoz áll közelebb, míg a pártok eredetét vizsgálva már mind – Duverger és Charlot, de legfőképpen Borella – a rendszertani módszer irányába mozdul el.
- ¹¹ Avril, a korábban elemzett szerzőkhöz hasonlóan, a frakció kifejezést nem modern vonatkozásában, hanem a frakció-párt történelmi vonala mentén használja. Vagyis frakción a parlamenti honorácior pártokat érti.
- ¹² Természetesen a pártok is szerves és aktív részei a politikai szituációnak, így nem pusztán egyirányú ráhatás működik, hanem állandó akció–reakció kölcsönhatás érvényesül.
- ¹³ Offerlé mellett feltétlenül meg kell említenünk Jean Leca nevét is, akinek politikai tipológiája hasonló módszerekre épül és eredményeket mutat fel.
- ¹⁴ Így szinte mindegyik szerzőnél találunk szó szerinti idézeteket Hobbes, Bolingbroke, Hume, Voltaire, Rousseau, Burke, Tocqueville, Bluntschli, Ostrogorski, Weber, LaPalombara és Weiner, Lipset és Rokkan politikai pártokra vonatkozó nézeteiből.

HIVATKOZÁSOK

- Avril, Pierre 1986. *Essais sur les partis*. Paris
- Borella, François 1979. *Les partis politiques dans l'Europe des Neufs*. Paris
- Charlot, Jean 1971. *Les partis politiques*. Paris
- Duverger, Maurice 1951. *Les partis politiques*. Paris
- Haskó Katalin 1992. A francia politikatudományról. In: *Politikatudományi Szemle*, 2, 186.
- Lavau, Georges 1953. *Partis politiques et réalités sociales*. Paris
- Ludassy Mária 1981. Liberalizmus vagy demokrácia? Az angol képviselői és a francia közvetlen demokratikus ideál. In: *Világosság*, 8–9, 475–482; 10, 609–616.
- Offerlé, Michel 1987. *Les partis politiques*. Paris
- Ostrogorski, M. 1964. *Democracy and the Organization of Political Parties*. Chicago, 70–75.
- Rémond, René 1988. *Pour une histoire politique*. Paris
- Rokkan Stein–Seymour Lipset 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York
- Seiler, Daniel-Louis 1993. *Les partis politiques*. Paris

HELEN SESZTOPAL

A politikatudomány tanítása az orosz egyetemeken*

Helen Sesztopal a Moszkvai Állami Egyetem szociológia professzora, az IPSA végrehajtó bizottságának tagja. Ugyancsak tagja az Orosz Politikatudományi Szövetség végrehajtó bizottságának és a „politika és pszichológia” elnevezésű kutatócsoport vezetője. Részt vesz az orosz Duma elnökének tanácsadó szakértői bizottságában is, és tagja az SPP irányító tanácsának.

Az oroszországi demokratizálódás számos következményeinek egyikeként a politikatudomány tanításában is jelentős változásoknak lehetünk tanúi. Ez a tantárgy a szovjet korszakban erősen politizált volt, majd a rendszer felbomlásával kérdéssé váltak a korábbi módszertani megközelítések csakúgy, mint a diszciplína oktatásának kötelező jellege az egyetemeken és főiskolákon. Moszkvában 1996. november–decemberben felmérés készült a politikatudomány mint tantárgy helyzetének könnyebb áttekintése érdekében.

A MINTA

A felmérést úgy időzítettük, hogy egybeessen a Moszkvai Állami Egyetem, a Politikatudományi Akadémia és a Soros Alapítvány Nyitott Társadalom Intézete által rendezett nagyszabású konferenciával, amelyen több mint 200 politikatudományi professzor vett részt Oroszország minden részéből. A megkérdezetteket a politikatudományi oktatók és kutatók közül válogattuk ki. A kérdőív ellenőrzése során 157 interjút fogad-

* A szerző köszönetét fejezi ki a Nyitott Társadalom Intézetnek a kutatáshoz nyújtott pénzügyi segítségért, valamint a Moszkvai Állami Egyetem posztgraduális hallgatóinak, I. Klimovnak és Sz. Nyesztyerovának, akik közreműködtek az empirikus adatok összegyűjtésében. [A cikket némileg rövidítve közöljük. – Szerk.]

tunk el további elemzés céljaira. Válaszadóink között 19 oroszországi város 53 egyetemének professzorai voltak. A véletlenszerű minta egynegyede humán tárgyak hallgatóit tanítja, a többi – 22 műszaki egyetem és 6 katonai iskola tanára – műszaki hallgatókat oktat.

A felmérés célja az volt, hogy információt gyűjtsön a problémákról, amelyekkel a politológusok az oktatás és a kutatás során szemben találják magukat. Fontos volt a politológusok társadalmi és szakmai státusának elemzése is, továbbá kíváncsiak voltunk képzettségük szintjére és minőségére, valamint szakmai és egyéni életfeltételeik alakulására. A felmérésnek természetesen nem feladata elemezni vagy értékelni a politikatudomány színvonalát és minőségét az egész országban.

A KERET

Az állami oktatási normák szerint a politikatudomány tanítása kötelező minden orosz egyetemen és főiskolán. Jelenleg az országban mintegy 280 politikatudományi tanszék működik, számuk az elmúlt két-három évben egyharmaddal nőtt. Az oktatási intézmények többségének saját politikatudományi tanszéke van, ahol összesen mintegy 3000-en tanítanak. Nyilvánvaló, hogy a kurzusok terjedelme és tartalma az intézmény profiljától és az oktatás szintjétől (BA, MA, PhD) függően más és más. Az oktatás minőségét többek között olyan tényezők határozzák meg, mint a tudományág érettsége, társadalmi érvényessége és presztízse a diszciplínák között. Talán az egyik legfontosabb tényező a szakmai közösség állapota.

Az 1980-as évek közepét megelőzően a politikatudomány – amelyet meglehetősen bizonytalanul határoltak el más tudományoktól – olyan szakterületeken belül fejlődött, mint a regionális és a nemzetközi tanulmányok, nem is beszélve a „tudományos kommunizmusról”, a dialektikus materializmusról vagy az SZKP történetéről. Az elmúlt években az oroszországi politológusok számára az egyik legnehezebb probléma éppen szakmai identitásuk megszerzése volt. Bár elkerülhetetlenül voltak hullámhegyek és -völgyek, napjainkra tudományágunk bizonyos érettségre tett szert.

A szakmán belülről figyelve ezeket a folyamatokat, a szemlélő egyszerre érezhetett reményt és aggodalmat. A tudományos szint fokozatokban mérve igen magas. Az oktatási minisztérium szerint a politikatudományt oktatók 62,3 százaléka rendelkezik tudományos fokozattal, közülük 11,1 százalék PhD-vel. Sokan igen jó szakemberek, akik más szakterületeken dolgoztak jóval azt megelőzően, hogy a politikatudomány formálisan is intézményesült. Ugyanakkor az idősebb és középkorú professzorok közül sokan egyfajta kényszerűségből fordultak a politikatudomány felé. Azoknak, akik ma politikatudományt tanítanak, nagy része korábban a „tudományos kommunizmus”, meg az „SZKP története” oktatója volt. Felmérésünkben ez a tény a válaszadók elfogult megjegyzéseiben nyilvánult meg, mivel elméleti és politikai meggyőződésük új szakmájukban sem változott. Íme néhány vélemény:

– A fő gond a politikatudomány demitologizálása (a „demokrácia” mítosza Oroszországban és másutt) és a mostani rendszer gengszter rezsimként való meghatározása.

– Sok úgynevezett politológus hasznot húz a nyugati politikatudomány eszméiből és igyekszik azokat hasznosítani Oroszországban, miközben elhanyagolja az orosz tapasztalatokat és hagyományt, és rágalmazza a nemzeti történelmet.

– Ki tanít ma politikatudományt? A korábbi „tudományos kommuniszták”.

A másik, nem új, de fenyegető tendencia azzal a hiedelemmel függ össze, hogy Oroszországban a politikatudományt az egyetemek és a Tudományos Akadémia megosztották. A közelmúltig a tudósok e két kategóriája békésen megfér egymás mellett, manapság azonban a kutatás olyan kevés állami támogatást kap, hogy az akadémiai intézmények személyzete alig képes fenntartani magát, sokan a megélhetésük biztosítása érdekében tanári állást keresnek. A képzett kutatók által írt tankönyvek azonban nem felelnek meg a pedagógiai követelményeknek. Ugyanakkor sok egyetemi oktató nem végez kutatómunkát, könyveik pedig gyakran primitívek és csak a tanulmányaik elején járó diákok igényeinek felelnek meg.

A képhez egyébként az is hozzátartozik, hogy sok politikai újságíró politológusnak tekinti magát és azt hiszi, hogy az aktuális események populista szintű elemzése kimeríti a politikatudomány fogalmát.

A POLITOLÓGUS: TANÁR, KUTATÓ, SZEMÉLYISÉG

Felmérésünk feltárta a válaszadóknak a modern orosz politikatudomány főbb problémáiról alkotott véleményét. Ezeket a véleményeket természetesen meghatározzák az adott személyek társadalmi, demográfiai és szakmai jellegzetességei.

A férfi és a női válaszolók aránya 2:1, a férfi tudósok túlsúlya területünkön nem csupán Oroszországra jellemző. Figyelembe véve az oktató személyzet alacsony és csökkenő fizetését, valamint társadalmi státusuk hanyatlását, azon csodálkozhatunk, hogy a szakmában még nem a nők váltak meghatározóvá.

Ami az életkort illeti, véletlenszerű mintánkban a 39 és 51 év közötti tanárok vannak legtöbben (38,9%), őket az 52–60 év közöttiek követik (27,4%). Ez önmagában nem is lenne olyan rossz arány, de véletlenszerű mintánk nem reprezentatív az egész országra nézve, nem tükrözi az előregedés valóságos tendenciáját. A hivatalos statisztikák szerint ugyanis a politikatudomány az egyik legjobban előregedett szakterület. A 35 évesnél fiatalabbak a teljes létszámnak csupán 16 százalékát alkotják. Sok tanszéken szembe kell nézni a generációváltás komoly problémájával.

Szakmai státusuk szerint a válaszadók a skála középső rangját képviselik, a tanársegédek 37, a tanárok 20, a professzorok 14 százalékot alkotnak, a tanszékvezetők, dékánok és más irányítók, akik vezető beosztás-

tásukat oktatással kombinálják, 12 százalékot tesznek ki. Az asszisztensek, a posztgraduális képzésben részt vevők és más fiatalabb beosztottak száma jelentéktelen.

A válaszolók többsége főleg humán képzettséggel rendelkezik és a többség (83%) a moszkvai egyetemeken végzett, mindössze 17 százalék tanult vidéki intézményekben.

Mivel a politikatudomány a közelmúltban bevezetett diszciplína, azok, akik tanítják, más szakterületeken végeztek. Vezető helyen áll a történelem (35%), ezt követi a filozófia (23%). Ezután jönnek az úgynevezett ideológiai szakok, a „tudományos kommunizmus” és az „SZKP története” (10%). Megjegyzendő, hogy nem minden válaszoló jelölte meg pontosan speciális képzettségét, így feltehető, hogy az „ideológiai” szakosok aránya jóval magasabb. Ez a kategória kiegészíthető azokkal, akik „filozófiai képesítésüket katonai iskolában szerték”. A sokféle képesítés bemutatásával azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy mennyire változatos forrásokból táplálkozott Oroszországban a politikatudomány kialakulási folyamata.

A PhD-vel rendelkező válaszolók túlnyomó többsége moszkvai intézményekben szerezte fokozatát, csupán 6 százalékuk vidéki egyetemen. Orosz környezetben ez jobb minőségű disszertációt jelent. A tudományos követelmények persze Moszkvában általában magasabbak, mint vidéken. Figyelemre méltó tény az is, hogy az „ideológiai” képesítésű politológusok körében csaknem annyian rendelkeznek BA fokozattal, mint MA fokozattal.

A válaszadók szakmai státusának átlaga magas (mind a tudományos fokozat, mind a beosztás tekintetében), amit jól mutatnak az alábbi adatok:

<i>Fokozat</i>	<i>Százalék</i>	<i>Beosztás</i>	<i>Százalék</i>
Tudományok doktora	21	Professzor	24
Kandidátus	57	Adjunktus	35
Nincs tudományos fokozata*	22	Tudományos főmunkatárs	6
		Nincs rangja	35

* Csak felsőfokú tanulmányait fejezte be.

A szakmai tudás mellett fontos jellemző az idegen nyelveken való kommunikációs készség és a modern számítógépes technika használata is. Válaszadóink az országos átlagnál sokkal jobban fel vannak szerelve számítógépekkel és mintegy 60 százalékuk használja is ezeket a gépeket a munkájához. Az országos hivatalos statisztikák szerint egyébként a politikatudományt oktatóknak csupán 4,7 százaléka használ számítógépet. Ez azonban nagymértékben függ az életkortól. A fiatalabbak körében nagyobb a hajlandóság az új technikák használatára.

A számítógép használatát az egyetemek pénzügyi helyzete és a fizetések egyaránt korlátozzák. Válaszadóink fele a munkahelyén nem jut szá-

mítógéphez (főleg a vidéki egyetemeken). Személyes használatra 20 százaléknak áll rendelkezésre számítógép, és 10 százalék válaszolta azt, hogy tanszékén vannak számítógépek, bár ők maguk ritkán jutnak hozzá. Az Internetet ugyanilyen okokból ugyancsak ritkán használják.

A nyelvismeret nem közvetlenül függ az életkortól, de a fiatalabb politológusok (a 23–27 év közöttiek) körében többen beszélnek idegen nyelveket. A válaszolók 27 százaléka mondta, hogy tud idegen nyelveket, ez az országos átlagnál sokkal magasabb. Az Oktatási Minisztérium adatai szerint Oroszországban a politológusoknak csupán 2 százaléka rendelkezik idegen nyelvtudással.

Felmérésünk kíváncsi volt a megkérdezettek szakmai önazonosságára is. Ez kapcsolódik az előképzettséghez, a jelenlegi szakmai irányultsághoz és életrajzi tényezőkhöz. Öt különböző kategóriában találunk jellegzetesen eltérő viszonyulást a politikatudományhoz:

Közgazdászok (Gazdaságelméleti és Politikai Tanszék, Moszkvai Állami Egyetem): A politikatudomány csak a „gazdaság és politika” tantárgy keretein belül kelti fel érdeklődésüket, egyébként periférikus. Nem azonosulnak a politológus közösséggel, a politikatudomány státusáról, a többi diszciplínához való viszonyáról alkotott véleményük értéktelen.

Jogászok (Állam és Politika Története és Elmélete Tanszék, Moszkvai Állami Egyetem): Rendkívül negatívan vélekednek a „politológus” fogalomról. Ők magukat „jogászoknak” nevezik, érdeklődési területük a jogi és politikai eszmék története. A politikatudományt absztrakt, a szofisztikával rokon tárgynak tartják. Ugyanakkor azt gondolják, hogy kutatásaik eredménye hasznos lehet a politológusok, a szociológusok és a társadalomfilozófusok számára.

Történészek (Politikatörténeti Tanszék, Politikai Pártok Története Tanszék, Moszkvai Pedagógiai Egyetem): A politikatudományhoz fűződő viszonyuk nem negatív, de nem is azonosulnak vele. A válaszadók közül többen – akik a Moszkvai Állami Egyetem Filozófiai Karán posztgraduális képzésben vettek részt – élénk érdeklődést mutatnak a politikatudomány iránt, különösen azokon a területeken, amelyek az oroszországi parlamentarizmus, a politikai szervezetek történetével és a jelenlegi politikai folyamatokkal foglalkoznak.

Nyelvészek, újságírók (Politikatudományi Tanszék, Moszkvai Nyelvészeti Egyetem): A tanároknak ez a csoportja igyekszik nyelvészeti ismereteit a politikatudomány fejlesztésének szolgálatába állítani, és egyszerre azonosul a politikatudománnyal és a filológiával. Érdeklődési területük kiterjed a politológiai könyvek fordítására, politológiai szakkifejezéseiinek megfeleltetésére.

Politológusok, szociológusok, filozófusok (Politikatudományi Tanszék, Filozófiai Kar és Politikai Szociológiai Tanszék, Moszkvai Állami Egyetem): Ez a csoport azonosul a legerőteljesebben a szakmával és kutatási programok széles körében vesz részt, bár a filozófusok még mindig nem eléggé járatosak az empirikus kutatásban és viszonylag kevésbé érdeklődnek a jelenlegi politikai folyamatok részletei iránt.

EGY TUDOMÁNYÁG FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A politológiát oktatók egyik fő tudományos problémája a politikatudomány tárgykörének meghatározása. A politológusok igyekeznek elkülöníteni „saját” tárgyukat más tudományágaktól és a diszciplina szükségleteihez igazítani a szociológiai, történeti és egyéb anyagokat. A politológusnak ismernie kell a politikai történelmet, az állam és a jog történetét, valamint a jogtudomány más ágait. Emellett ki kell fejleszteni az alkalmazott politikatudomány új területeit, különösen a globális társadalmi rendszerek vonatkozásában. A politikatudomány mostanáig tudományos részterületek (politikai lélektan, nemzetközi tanulmányok, politikai szociológia stb.) egyszerű összessége volt, nélkülözve az integritást.

Sok válaszoló utalt a tudományág ezen állapotának következményeire és arra, hogy szükség van a politikatudományi kategóriák kimunkálására annak érdekében, hogy elősegítsék a szomszédos tudományterületektől való differenciálódását. A politikatudomány oktatói igen jól érzékelik a módszertan fejletlenségét. Egyelőre gondot okoz, hogyan lehet meggyőzni a kételkedőket a politológia önállóságának jelentőségéről. Lehetséges, hogy egy jó szakszótár segítene.

Komoly probléma a politikai és ideológiai tendenciózusság. A különböző elfogultságok sokkal inkább hatnak a politikatudományra, mint a többi humán tárgyra. Ezt többnyire ideológiai megfontolások, beállítottságok határozzák meg. Mindenesetre aligha felel meg a politikai folyamatok objektív tudományos elemzése és az értékmentes metodológia követelményeinek. Sok válaszadó véleménye szerint – a régi szovjet ortodox felfogásnak megfelelően – a politikatudomány egyszerre tudomány és ideológia. Figyelemre méltó, hogy némelyikük egyúttal liberális álláspontját is kifejtette.

További probléma annak meghatározása, hogy a politikatudomány mely területei szorulnak elméleti fejlesztésre és a szakirodalom gyarapítására. A válaszok megoszlása az alábbi arányokat mutatja:

<i>Témakör</i>	<i>Százalék</i>
Összehasonlító politika	16,9
Metodológia	15,6
Politikai pszichológia	15,4
Politikaelmélet	12,5
Politikai szociológia	10,8
A politikai gondolkodás története	9,4
A nemzetközi kapcsolatok története	8,1
Politikai filozófia	7,7
Egyebek	3,5

A felmérés során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezett mely részterület(ek), témakör(ök) iránt tanúsít megkülönböztetett érdeklődést. A minta 13,3 százaléka egyáltalán nem jelölt meg ilyet. Ez fölöttébb nyugtalanító tény, amely jelzi a kurzusaik elméleti megalapozottságának

gyengeségét. Sok esetben nem lehet őket hibáztatni, hiszen alacsony a fizetésük, és a szükség rákényszeríti őket jövedelemkiegészítő foglalkozások (másodállás) vállalására. Egyébként feltételezhető, hogy azoknak az aránya, akik nem végeznek kutatómunkát, a valóságban sokkal magasabb, mint a vizsgált mintában.

A válaszadók megoszlása a kutatási érdeklődés szerint (százalékban):

A politikai gondolkodás története	19,0
Politikai prognosztika	1,5
Politikai pszichológia	14,0
Politikai kommunikáció	1,5
Politikai kultúra	11,0
Politikai konfliktusok	1,5
Összehasonlító politika	9,0

AZ OKTATÁS

A megkérdezettek három témakört hangsúlyoztak különösen. Az első a pedagógiai folyamat megszervezésével és a technikai felszereltséggel kapcsolatos problémák sora, a második a tanárok szakmai tudásszintjének emelése, a harmadik a tanárok és diákok közötti interperszonális viszony.

Oroszországon a politológia oktatójának sokféle hiánnyal, hiányossággal kell szembenéznie – olyan kérdések mellett, mint a kurzus óraszám, az újabb szakirodalom és módszertani források –, a legnagyobb gondot a hallgatók tankönyvellátása jelenti. A diákok összes kategóriája súlyos hiányt szenved a politikatudományi irodalom terén, és a leghátrányosabb helyzetben a posztgraduális és a diplomakurzuson résztvevők vannak. A megkérdezettek szerint az alábbi területeken van szükség jobb tananyagellátásra:

<i>Témakörök</i>	<i>A választók százalékos aránya</i>
Politikai folyamatok elemzése	20
A politikai gondolkodás története	16
A politikatudomány tárgya és módszertana	16
Politikai kultúra	14
Politikai pszichológia	12
Alkalmazott politikatudomány	12
Átfogó tematikájú kurzusok	12
Nemzetközi tanulmányok	11
Összehasonlító politika	7
Politikai rendszerek	5
Egyéb területek	kevesebb mint 5

A megkérdezettek főképpen a tudománynak azokat a területeit jelölték meg, amelyek iránt érdeklődnek, de a válaszokat befolyásolta az intézmény típusa is, amelyben a válaszadó dolgozik. Például az Államigazgatási Akadémia professzorai szerint a bürokrácia témájával a szakirodalom nem foglalkozik megfelelően.

A szakmai felkészültség javítása vonatkozásában az összes megkérdezett oktató szóvá tette a szakmán belüli kommunikációnak és a tapasztalatok megosztásának problémáját. Az elmúlt évtizedben jelentősen csökkent az Oroszországban megrendezett konferenciák és műhelyviták száma. Az egyetemek pénzügyileg képtelenek finanszírozni a helyi résztvevők költségeit, nem is beszélve a külföldi tudósok fogadásáról. Noha a nemzetközi szervezetek és külföldi alapítványok hozzájárulnak az erőforrások hiányának csökkentéséhez, a hazai egyetemek vajmi keveset tudnak tenni. Következésképpen válaszadóink úgy érzik, hogy elszigetelődtek a tágabb szakmai közösségtől. Viszonylag új közösségről lévén szó, hiányoznak a hagyományok is, amelyekre támaszkodhatnak.

Végül az oktatók komoly problémákkal találják szembe magukat, amikor megpróbálják felmérni, hogy mit is érnek hallgatóik számára a kurzusaik a valóságban. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a hallgatók és az oktatók ambíciói, törekvései sok vonatkozásban eltérő irányúak. Ennek egyik jellegzetes oka az anyagiakban mutatkozó komoly különbség a jómódú hallgatók és a rosszul fizetett professzorok között.

Válaszóink szerint hallgatóik a következő részterületek iránt mutatnak megkülönböztetett érdeklődést:

<i>Témakör</i>	<i>A válaszok megoszlása (százalék)</i>
Aktuális politikai folyamat	25
Politikai pszichológia	18
Politikai kultúra	15
Politikai hatalom és politikai rendszer	12
Politikai rezsim	10

Ha ezt a felsorolást egybevetjük az oktatók érdeklődési irányáról kapott adatokkal, látnivaló, hogy őket jobban érdeklik az általános elméleti kérdések, a hallgatóság viszont a konkrétabb, az aktuális politikai folyamatok megértését segítő kérdésekre keresi a választ.

KÖVETKEZTETÉS

Felmérésünk eredményei alapján megfogalmazhatunk néhány általános megállapítást. A következtetések első csoportja a politikatudománnyal foglalkozó kutatók és oktatók oroszországi szakmai közösségének helyzetére vonatkozik. A modern politológussal szemben támasztható követelményeket alapul véve az első kritikus tényezőnek a képzettségi háttér bizonyult. Itt két fő kategória különíthető el: az „ideológiai tudományok-

ból” (az SZKP története, tudományos kommunizmus) szerzett képesítés, illetve az olyan tudományterületeken, mint a filozófia, történelem, közgazdaságtan, jog folytatott tanulmányok hatása a kutatói, illetve oktatói tevékenységre. Mintánkban a megkérdezetteknek csak a 10 százaléka sorolta magát az „ideológiai tudományok” területén szerzett képzettséggel rendelkezők közé, a valóságban azonban nagyobb a számuk és befolyásuk a szakmai közösségben még mindig igen nagy.

A képzettségi háttér hatása mindenekelőtt ideológiai elfogultságokban mutatkozik meg. A legutóbbi években hazánkban a politikai rendszer lényeges változásokon ment keresztül. Az új politikai értékek elfogadtatása szükségessé tette az összes kurzus felülvizsgálatát, a demokrácia, az emberi jogok, a szabadság és a piacgazdaság eszméinek beépítését. Bár a tanterveket számottevően átalakították, a tanári mentalitás megváltoztatása sokkal nehezebbnek bizonyul. A válaszok megmutatják, hogy az ideológiai és politikai elfogultság – mind liberális, mind kommunista irányban – a politikatudományban igencsak általános. A válaszolók többségét politikai türelmetlenség jellemzi, egy részük esetében pedig látható jelek utalnak, ha nem is az idegengyűlöletre, de legalábbis az etnocentrizmusra. Ezek a tudósok ellenségesen viseltetnek a „Nyugatról kölcsönvett eszmék” iránt.

A válaszolók attitűdjét olyan tényezők is befolyásolják, mint a szakmai felkészültség általános szintje, a hozzájutás a modern oktatási és kutatási technikákhoz. Az országos tudományos színvonalat tekintve, politológusaink magas tudományos képzettséggel rendelkeznek, de nem megfelelő az idegen nyelvek ismerete és alacsony a komputerezáció foka. Láthatóan nő a különbség a nemzetközi kommunikáció lehetőségeit felhasználó tudósok kisebbsége és azok között, akik továbbra is szűk körű kapcsolatokkal rendelkeznek Ororsországban és külföldön.

Következtetéseink második csoportja a politikatudomány mint diszciplína állapotára vonatkozik. Számottevő különbségek mutatkoznak a válaszadók között a tekintetben, hogy mennyire vannak tudatában a szakma érdekeinek és mennyire azonosulnak a szakmai közösséggel. A különbségek egyik oka bizonyára a tudomány alulfejlettsége, beleértve a diszciplináris határok bizonytalanságát, a fogalmi rendszer kidolgozatlanságát stb. Talán nem meglepő, hogy az egyes politológusok érdeklődése az újabb szakirodalom iránt elsősorban a saját kutatási területükre korlátozódik. A válaszadók az általános elmélet, az összehasonlító politika és a politikai pszichológia terén kevesellték a szakirodalmat. Egyébként a nem szakértők növekvő politikatudományi érdeklődésének eredményeképpen megnőtt a kereslet a népszerűsítő művek iránt.

Az orosz politikatudomány igen gyorsan fejlődik. A kutatás interdiszciplináris jellege és a tudományos érdeklődés sokféle ágazása felhívja a figyelmet a módszertan, a fogalomalkotási eljárások fejlesztésének és a témakörök pontosabb kijelölésének szükségességére, és egyszersmind megerősíti azt aényt, hogy a politikatudomány intézményesülése még befejezetlen.